

Stellingen en aanbevelingen

1. De Europese Unie zit momenteel op het verkeerde spoor. Haar neoliberale koers zet te eenzijdig individu en economie centraal. Daardoor is Europa verschaald en verworpen tot 'supermarkt'.
2. Het is noodzakelijk dit eenzijdige liberalisme te doorbreken.
 - Ten eerste door het belang van waarden voorop te stellen. Vanuit verschillende levensbeschouwelijke tradities is er een Europese cultuur gevormd, met gemeenschappelijke waarden: vrijheid, gelijkwaardigheid, gerechtigheid, gemeenschap en diversiteit.
 - Ten tweede biedt een relationele in plaats van individualistische invulling van deze waarden, met oog voor de relatie van de mens met God, zijn medemens en de schepping, Europa het meeste perspectief.
3. Het is cruciaal dat deze waardegedreven en relationele benadering concreet en zichtbaar tot uitdrukking komt in het doen en laten van de EU. Juist dan voegt zij waarde toe aan de natiestaten.
4. Hierbij gaat het er vooral om dat de EU publieke gerechtigheid bevordert door bij het maken van beleid:
 - gelijktijdig te streven naar vrede, welzijn en duurzaamheid;
 - recht te doen aan de culturele eigenheid van en diversiteit tussen de lidstaten.
5. De Europese leiders dienen eerst en vooral te werken aan de versterking van de democratische legitimiteit van de EU. Zonder hernieuwd draagvlak onder de burgers is verdere integratie onverantwoord en heeft het Europese project geen toekomst.

6. In de huidige praktijk betekent dit bijvoorbeeld:
 - dat de EU het goede voorbeeld geeft met een adequaat werkend Europees emissiehandelssysteem ter vermindering van CO₂-uitstoot en zich hard maakt voor wereldwijde afspraken;
 - dat meer coördinatie en convergentie van het economisch beleid van de lidstaten van de eurozone problematisch is, omdat dit hun culturele eigenheid kan aantasten. Het zou namelijk kunnen leiden tot (afgedwongen) hervormingen van, bijvoorbeeld, de arbeidsmarkt, het onderwijsstelsel, belastingstelsel, sociale zekerheidsstelsel en het werkgelegenheidsbeleid;
 - dat grootschalige financiële overdrachten tussen de lidstaten van de eurozone, zoals in het kader van het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM) of een eventuele eigen begroting voor de eurozone, problematisch zijn vanuit het oogpunt van democratische legitimiteit, omdat er onvoldoende onderlinge solidariteit en draagvlak is.

7. 'In verscheidenheid verenigd' kan de EU uitzien naar een bloeiende en hoopvolle toekomst.

HOOFDSTUK 8

Conclusies en reflecties

Het Europese project bevindt zich in een cruciale fase. De eurocrisis heeft de Europese leiders ertoe gebracht ingrijpende maatregelen te nemen en vergaande stappen te bespreken om tot een 'echte Economische en Monetaire Unie' te komen. Op dit moment liggen plannen op tafel voor een geïntegreerd financieel kader, een geïntegreerd begrotingskader, een geïntegreerd economisch beleidskader en een versterkte democratische legitimiteit en verantwoordingsplicht.¹ De Europese leiders richten hun vizier dus vooral op een financieel-economisch sterker Europa. Natuurlijk moeten er maatregelen genomen worden om de crisis op te lossen, maar Europa kan niet leven van brood alleen. Dat is van begin af aan zo geweest: voor de grondleggers was economische samenwerking een middel tot het hogere doel van vrede. De aanpak van de eurocrisis zorgt echter juist voor groeiende onvrede, zowel binnen als tussen lidstaten. Onze huidige leiders lijken zich niet te realiseren dat, veel meer dan de euro, de bestaansgrond van het Europese project zelf – vrede – op dit moment op het spel staat.

De komende jaren zal duidelijk worden of er toekomst is voor het Europese project. Zal meer integratie en coördinatie de vrede en gerechtigheid in Europa en de wereld dienen, waarbij burgers zullen aanhaken? Of zal verdere samenwerking juist leiden tot onvrede en onrecht met als paradoxaal gevolg desintegratie, waarbij lidstaten en burgers meer van elkaar vervreemden of zelfs afhaken?

Twee uiterste posities

De eurocrisis zet het debat over waar het naartoe moet met de EU op scherp. Deelnemers aan dit debat hebben de neiging om een uiterste positie in te nemen. Zo stellen de vooraanstaande Europarlementariërs Daniel Cohn-Bendit en Guy Verhofstadt dat dit het moment is om een grote sprong voorwaarts te maken naar een 'echt verenigd en federaal Europa'.² Dit zou geen 'gecentraliseerde superstaat' zijn, maar wel een economische, budgettaire, fiscale en politieke unie. Er moet een echte Europese regering komen. Burgers gaan

rechtstreeks belasting betalen aan de EU, zodat de Unie een zelfstandig sociaal-economisch en financieel beleid kan voeren. Het buitenlands beleid van de EU wordt verder opgetuigd, inclusief de vorming van een Europees leger. Wat opvalt, is dat zij een ‘postnationaal’ Europa voor zich zien of anders niet. Zij wijzen met een beschuldigende vinger naar de natiestaten als de oorzaak van de crisis. De burgers en de lidstaten worden tegen elkaar uitgespeeld. Cohn-Bendit en Verhofstadt menen op te komen voor het Europese belang van de burgers; de lidstaten zouden slechts hun eigenbelang nastreven.

Anderen omarmen juist de natiestaat in deze tijden van crisis. Dat gebeurt door populistische partijen, zoals de PVV, maar ook bijvoorbeeld door de conservatieve denker Thierry Baudet.³ Hij ziet in de ‘supranationale’ EU een gevaar voor de democratische rechtsstaat, omdat zij de soevereiniteit van de lidstaten, die volgens hem onmisbaar is voor het bestaan van een democratische rechtsstaat, heeft verzwakt. De supranationale EU mondt volgens Baudet bovendien onvermijdelijk uit in een ‘federale staat’, die echter vanwege de verschillen in Europa onwerkbaar zou zijn.⁴ Daarom moeten we volgens hem juist een stap terug doen naar een intergouvernementele EU van samenwerkende, maar soevereine staten. De kern hiervan is een vrijhandelszone op basis van eerlijke concurrentie. Er komt geen Europese regering, maar slechts een kleine Commissie die de vrijhandel coördineert. De euro wordt afgeschaft. Het buitenlands en defensiebeleid wordt ontmanteld. Voor Baudet is niet de natiestaat, maar de supranationale EU problematisch.

Er is een opvallende overeenkomst tussen Cohn-Bendit en Verhofstadt aan de ene kant en Baudet aan de andere kant. Beide kampen zijn van mening dat de EU zoals die tot nu toe is vormgegeven, zal (moeten) uitmonden in een centralistische federatie. Het is precies tegen dit punt dat dit boek stelling neemt. Zeker, zoals we ook in dit boek hebben gezien, lijkt er in de praktijk van het Europese integratieproces een bijna onontkoombare neiging te zijn naar verdere integratie en meer centralisme. En ja, de huidige voorstellen over een ‘echte Economische en Monetaire Unie’ gaan meer in de richting van het ‘echt verenigde en federale Europa’ van Cohn-Bendit en Verhofstadt dan de intergouvernementele EU van Baudet. Het is echter een misverstand om te menen dat de Europese leiders geen andere keuze kunnen maken en er geen alternatief voorhanden is.

Een positief-kritisch alternatief

Dit boek beoogt een alternatief te schetsen. Te midden van uiterste posities die het probleem ofwel bij de natiestaat ofwel bij de EU leggen, is een gulden middenweg mogelijk, waarin zowel integratie als culturele diversiteit worden omarmd. Vanuit een christelijk-politiek perspectief kan de EU worden gezien als een *gemeenschap van volken*, die gebaseerd is op *gemeenschappelijke waarden* en streeft naar *publieke gerechtigheid* binnen en buiten haar grenzen. Het is een positief-kritische visie op de EU, waarin naar de juiste balans wordt gezocht tussen eenheid en verscheidenheid. Een visie dus die recht probeert te doen aan het officiële devies van de EU, 'In verscheidenheid verenigd', dat zo cruciaal is voor het Europese integratieproces, zeker in deze tijden van crisis. Dit boek wil de EU oproepen om ook echt naar dat devies te leven, zodat er toekomst is voor het Europese project. Met een positief-kritische visie op de EU kan de ChristenUnie adequaat stelling nemen in het debat en een unieke positie innemen in het partijpolitieke landschap.

Belang van Europa's tradities en waarden

Hoe ziet deze positief-kritische visie er uit? Allereerst is het goed om, in de geest van Taylor en Dooyeweerd, het belang van verschillende levensbeschouwelijke tradities en hun bijdrage aan Europa's cultuur en waarden openlijk te onderkennen (**hoofdstuk 2**). Hierbij gaat het vooral om de Grieks-Romeinse traditie, de joods-christelijke traditie, het Humanisme, de Verlichting en de Romantiek. In de visie van Taylor is de theïstische bron, Gods liefde (*agapè*) en genade, de basis voor een 'zien dat het goed is'. Maar ook de twee niet-theïstische bronnen, de onthechte rede en de stem van de natuur, vertegenwoordigen volgens hem reële en belangrijke menselijke vermogens. Dooyeweerds analyse is antithetischer van aard, maar ook hij erkent de bijdrage van niet-christelijke tradities, in het bijzonder van de Romeinse traditie en de Verlichting, aan de culturele ontwikkeling van Europa. De verschillende levensbeschouwelijke tradities hebben ook gemeenschappelijke waarden voortgebracht, die de basis vormen van Europa als waardengemeenschap: vrijheid, gelijk(waardig)heid, rechtvaardigheid/gerechtigheid, gemeenschap en diversiteit.

Ook de EU is een waardengemeenschap. De vijf genoemde waarden zijn in meer of mindere mate neergeslagen in EU-Verdragen en het Handvest van de Grondrechten van de EU (**hoofdstuk 3**). Papier is echter geduldig. Waar het natuurlijk om gaat, is de manier waarop deze waarden worden ingevuld en in praktijk gebracht. Dit is afhankelijk van het gehanteerde mensbeeld. Hier is

kritiek en een meer antithetische houding op zijn plaats. In de laatmoderniteit is een individualistisch mensbeeld steeds dominanter geworden. Dit gaat terug op de Verlichting en de Romantiek, die aan de basis ligt van een ‘expressief individualisme’ (Taylor) dat sinds de jaren zestig van de vorige eeuw al te ver is doorgevoerd. In een individualistisch mensbeeld dreigen relaties louter instrumenteel te worden en een externe morele horizon buiten beeld te raken. Tegelijkertijd heeft het rationeel-instrumentele streven van de mens naar beheersing paradoxaal genoeg tot gevolg dat de mens zelf wordt beheerst door collectieve autoriteiten, met name het economisme. In een christelijk, relationeel mensbeeld zijn relaties – met God (als externe morele horizon), andere mensen en de schepping – juist bepalend voor ons mens-zijn en het vinden van het ‘goede leven’.

Een relationeel perspectief

Deel I van dit boek liep uit op de vraag hoe Europa’s waarden gerevitaliseerd kunnen worden. Hiervoor is het in de eerste plaats van belang dat we, in de woorden van Taylor, onze bronnen opnieuw onder woorden brengen om ze ons opnieuw te laten bekrachtigen. Het is niet alleen belangrijk dat politici van verschillende levensbeschouwelijke snit Europa als waardengemeenschap onder de aandacht brengen, maar ook dat zij vrijuit aangeven hoe zij die waarden willen vormgeven en invullen. Christelijke en vermoedelijk ook andere politici zullen dit willen doen vanuit een relationeel mensbeeld. Door relaties centraal te stellen kan het dilemma tussen individualisme en collectivisme in onze cultuur worden overwonnen en kunnen de vijf waarden de plaats krijgen die hun toekomst. Daarbij kunnen zij in het publieke debat de vraag opwerpen, zoals Taylor doet, of de niet-theïstische manieren van ‘zien dat het goed is’ wel krachtig genoeg zijn om onze waarden hoog te houden en in praktijk te brengen. Zij kunnen de stelling betrekken dat Europa en de EU een krachtige joods-christelijke traditie, die zo bepalend is geweest voor de Europese cultuur, nodig hebben om een bloeiende (waarden)gemeenschap te kunnen zijn.

Uiteindelijk gaat het om de bron van de joods-christelijke traditie: *agapè* – zelfopofferende liefde. Christenen geloven dat zij en de cultuur waarin zij leven iets buiten henzelf – *agapè* – nodig hebben om tot bloei te komen. Er is hoop voor Europa en de EU als zij haar cultuur en waarden revitaliseert vanuit deze bron. De liefde voor mijn medemens is niet tegengesteld aan eigenliefde, maar ermee verbonden, omdat beide zijn geworteld in Gods bevestiging van de mens. Ook in Europa en de EU.

Publieke gerechtigheid

Een christelijk, relationeel perspectief stelt Europa en de EU in staat om de juiste plaats te geven aan wat Taylor universele rechtvaardigheid noemt. In de traditie van de ChristenUnie wordt dit begrip wel aangeduid als ‘publieke gerechtigheid’. In deel II van dit boek is duidelijk geworden dat de EU vanuit deze traditie kan worden gezien als een gemeenschap van volken, die als taak heeft om publieke gerechtigheid te bevorderen.

Dit gaat terug op een pluralistische samenlevingsvisie (**hoofdstuk 4**). Er is een verscheidenheid aan verbanden in de samenleving, zoals kerk, school en staat (‘maatschappelijke pluraliteit’). Er bestaan allerlei richtinggevende visies op het goede leven (‘levensbeschouwelijke pluraliteit’). En er is steeds meer sprake van ‘culturele pluraliteit’ in onze multiculturele samenlevingen. In deze visie worden maatschappelijke en culturele pluraliteit positief gewaardeerd. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, waarop maatschappelijke pluraliteit gebaseerd is, erkent de eigen normativiteit van allerlei samenlevingsverbanden, waaronder de staat. Dit beginsel kan ook worden toegepast op de Europese ‘samenleving’, waarbij dit boek zich vooral heeft gericht op de EU als politieke structuur. Deze toepassing is eens te meer relevant en waardevol, omdat de culturele pluraliteit of diversiteit *tussen* de lidstaten een extra laag toevoegt aan de al bestaande culturele diversiteit *binnen* de lidstaten. Recht doen aan deze culturele diversiteit tussen de lidstaten is een belangrijk onderdeel van het streven naar publieke gerechtigheid.

Om te weten wat publieke gerechtigheid inhoudt, is het eerst van belang om na te gaan wat *gerechtigheid* is. In lijn met deel I van dit boek hebben we gerechtigheid als een relationeel begrip benaderd. Het gaat over rechte verhoudingen met God, onze medemens en de schepping (‘primaire gerechtigheid’). Dit hebben we respectievelijk persoonlijke, sociale en ecologische gerechtigheid genoemd. Deze positieve opvatting van gerechtigheid ligt onder een negatieve opvatting, die te maken heeft met het bestraffen van onrecht (‘corrigerende gerechtigheid’).

Op basis van corrigerende en primaire gerechtigheid hebben we een onderscheid gemaakt tussen *publieke gerechtigheid* als respectievelijk ‘retributie’ en ‘tributie’. Retributie betreft recht doen aan de (juridische) belangen van personen aan de ene kant en van maatschappelijke verbanden, culturele en levensbeschouwelijke gemeenschappen aan de andere kant. Tributie heeft als doel bij te dragen aan menselijke bloei. De overheid bevordert tributie door de publieke voorwaarden te scheppen voor mensen om tot bloei te komen.

Hierbij zijn opnieuw zowel persoonlijke, sociale als ecologische voorwaarden aan de orde. Bij de sociale dimensie gaat het niet alleen om de zorg voor kwetsbare mensen in de samenleving, maar ook om de bescherming en koestering van allerlei verbanden en gemeenschappen waarin mensen relaties met elkaar aangaan en zo tot bloei komen.

Ontsluiting en kritiek

Opvallend genoeg is er tot dusver weinig geschreven over de EU vanuit een neo-Calvinistisch perspectief. Dit boek heeft willen bijdragen aan de ontsluiting van het rijke potentieel van deze traditie ten behoeve van visievorming over het Europese integratieproces. Gelukkig hebben christelijke denkers zoals Goudzwaard dit potentieel al wel benut met het oog op het globaliseringsproces. Voortbouwend op dit werk kunnen de processen van globalisering en Europese integratie worden gezien als een volgende stap, op transnationaal niveau, in het proces van ‘culturele ontsluiting’ (**hoofdstuk 5**). Globalisering en Europese integratie kunnen worden gezien als processen waarmee uitvoering wordt gegeven aan het cultuurmandaat op transnationaal niveau. Als het gaat om het Europese integratieproces betekent dit vooral dat de ‘integratie’ van de lidstaten van de EU aan de ene kant en de ‘differentiatie’ van de Europese instellingen aan de andere kant in beginsel positief kunnen worden beoordeeld. De ontwikkeling van de Europese instellingen is nodig met het oog op de bevordering van publieke gerechtigheid op Europees en mondiaal niveau.

Dit wil niet zeggen dat er geen redenen zijn om kritisch te zijn over het huidige Europese integratieproces. Integendeel. Hetzelfde idee van culturele ontsluiting biedt handvatten voor een kritische evaluatie van dit proces. Een adequate ontsluiting van de cultuur vraagt volgens Dooyeweerd immers om een evenwichtige differentiatie van de verschillende maatschappelijke kringen. Een overdadige ontwikkeling van een sfeer gaat altijd ten kost van een gezonde ontwikkeling van andere sferen. Het is op dit punt dat het Europese integratieproces kan en moet worden bekritiseerd, in het bijzonder in twee opzichten. Ten eerste speelt de economische en financiële sfeer een overheersende rol als gevolg van de gerichtheid van de EU op interne marktintegratie en, meer recent, haar afhankelijkheid van de financiële markten. De politieke sfeer is zodoende ondergeschikt geraakt aan de economische en financiële sfeer. Dit gaat ten koste van sociale en ecologische dimensies en niet-economische beleidsterreinen. Ten tweede – en paradoxaal genoeg – heeft de Europese politieke sfeer, terwijl hij zich voegt naar de economische en finan-

ciële logica, de neiging om zijn grenzen te overschrijden. De Europese instellingen hebben op steeds meer gebieden gemeenschappelijk beleid ontwikkeld, dat de culturele diversiteit tussen de lidstaten onder druk dreigt te zetten. Zo wordt duidelijk dat het Europese integratieproces ook collectivistische trekken heeft en een homogeniserende uitwerking. Het is bij uitstek een rationeel-instrumenteel beheersingsproject, maar vanwege spill-over effecten en haar 'eigen dynamiek' zijn de Europese leiders in de loop van het proces zelf beheerst gaan worden, vooral door economisme.

De tweeledige aard van de EU

De toepasbaarheid van het begrip publieke gerechtigheid op de EU hangt niet af van de vraag of de EU een staat is. Dooyeweerd's onderscheid tussen een staat en een internationale politieke organisatie binnen zijn hoofdtype van juridisch gekwalificeerde maatschappelijke verbanden suggereert al dat publieke gerechtigheid binnen een internationale politieke context kan worden toegepast. Wat is de eigen aard van de EU (**hoofdstuk 6**)? De EU is meer dan een internationale organisatie, heeft een aantal statelijke kenmerken, maar is minder dan een staat. Een aantal andere categorieën van Dooyeweerd is bruikbaar gebleken om de eigen aard van de EU, in het bijzonder de relatie tussen het Europese en nationale niveau, te karakteriseren. Deze relatie is een *deel-geheel relatie* voor zover de EU statelijke kenmerken heeft of in ieder geval overheidsgezag uitoefent en een *inter-gemeenschappelijke relatie* voor zover dit niet het geval is en de lidstaten hun nationaal beleid slechts coördineren. Anders gezegd, de lidstaten zijn aan de ene kant deels geïntegreerd in een nieuwe *politieke* gemeenschap, maar aan de andere kant behouden zij zelf hun status als politieke en *culturele* gemeenschappen. De EU heeft dus een tweeledige aard.

Misschien kan de eigen aard van de EU het beste worden aangeduid met het begrip *gemeenschap van volken*. In deze gemeenschap functioneren de Europese instellingen steeds meer als een gemeenschappelijke overheid met substantieel gezag op allerlei beleidsterreinen. Tegelijkertijd is de culturele diversiteit tussen de Europese volken van blijvende waarde. Dit aanvullende begrip beoogt recht te doen aan de dynamische ontwikkeling van politieke structuren op transnationaal niveau die als taak hebben om publieke gerechtigheid te bevorderen.

De eigen, tweeledige aard van de EU – de combinatie van integratie van en coördinatie tussen de lidstaten – is bepalend voor het antwoord op de vraag

van deel II van dit boek hoe de EU kan bijdragen aan de bevordering van publieke gerechtigheid (**hoofdstuk 7**). Het begrip publieke gerechtigheid kan op de EU worden toegepast, omdat haar instellingen overheidsgezag uitoefenen en dat in toenemende mate. Publieke gerechtigheid heeft wel een specifieke inhoud in de context van de EU die anders is dan in een nationale context. Hoe meer de lidstaten geïntegreerd zijn in de EU als een politieke gemeenschap, hoe vollediger de Europese instellingen publieke gerechtigheid dienen te bevorderen. Op gebieden waar de lidstaten hun nationaal beleid slechts coördineren, hebben de Europese instellingen meer een aanvullende rol in het streven naar publieke gerechtigheid.

Publieke gerechtigheid zou centraal moeten staan in de EU. Dit betekent vooral dat recht wordt gedaan aan de eigen normativiteit van verschillende beleidsterreinen, niet-politieke levenssferen en nationale culturele gemeenschappen. Wat het eerste betreft, betekent dit dat de Europese instellingen bij het maken van beleid streven naar de 'simultane realisatie' van drie specifieke doelstellingen: vrede, welzijn en duurzaamheid. Deze doelstellingen corresponderen met respectievelijk persoonlijke, sociale en ecologische gerechtigheid.

Dilemma

De manier waarop publieke gerechtigheid wordt toegepast op verschillende beleidsterreinen is dus afhankelijk van de vraag of integratie of coördinatie te verkiezen is op deze terreinen. Om dit te bepalen, zijn drie criteria voorgesteld: verticale subsidiariteit, culturele eigenheid en democratische legitimiteit. Volgens het eerste criterium is integratie vaak te verkiezen als het gaat om grensoverschrijdende beleidsterreinen, waarbij nationale beleidsvorming onvoldoende effectief is. Dit hoeft echter niet zo te zijn als de andere twee criteria in ogenschouw worden genomen. Dan kan blijken dat coördinatie beter is of zelfs een stap terug moet worden gezet.

Dit plaatst christelijke politici voor een moeilijk dilemma, waarmee ze vooral in de huidige eurocrisis geconfronteerd worden. Dit wordt duidelijk bij de beoordeling van de voorstellen die nu op tafel liggen om de komende jaren te komen tot een geïntegreerd financieel kader, een geïntegreerd begrotingskader, een geïntegreerd economisch beleidskader en een versterkte democratische legitimiteit en verantwoordingsplicht.⁵ Aan de ene kant dienen de Europese instellingen zich te laten leiden door de norm van publieke gerechtigheid in plaats van, wat nu vaak het geval is, door de logica van de eco-

nomische en financiële markten. In die zin is het cruciaal dat de EU meer een *politieke* gemeenschap wordt. De huidige voorstellen voor financiële regulering en toezicht, in het bijzonder het gemeenschappelijk banktoezicht, kunnen dan ook positief worden beoordeeld. Zij dragen ertoe bij dat de politieke sfeer meer een eigen en volwaardige positie inneemt ten opzichte van de economische en financiële sfeer.

Aan de andere kant betekent publieke gerechtigheid in de EU recht doen aan de culturele diversiteit tussen de lidstaten. De Europese politieke gemeenschap is naar haar aard geen alomvattende, maar juist een beperkte gemeenschap. De EU is een politieke gemeenschap van Europese volken, niet van één Europees volk. Europese integratie zou dan ook moeten gaan over de *politieke* integratie van lidstaten en niet over de *culturele* integratie van naties. In dit licht dienen de huidige voorstellen kritisch te worden bejegend. Zo wordt aangestuurd op meer coördinatie en convergentie van het economisch beleid van de lidstaten van de eurozone. Dit zou kunnen leiden tot (afgedwongen) hervormingen van, bijvoorbeeld, de arbeidsmarkt, het onderwijsstelsel, belastingstelsel, sociale zekerheidsstelsel en het werkgelegenheidsbeleid. Dit zijn gebieden die raken aan de culturele eigenheid van lidstaten. Men dient zeer terughoudendheid te zijn met uniformering op deze gebieden, omdat dit de culturele diversiteit tussen de lidstaten kan aantasten.

Gebrek aan solidariteit en draagvlak

Er is nog een andere reden om op dit punt grote terughoudendheid te betrachten. In de huidige voorstellen worden de genoemde hervormingen gekoppeld aan de mogelijkheid om deze financieel te ondersteunen, eerst vanuit de EU-begroting en later vanuit een eigen begroting voor de eurozone. De middelen voor deze eigen begroting zouden kunnen worden verkregen door middel van belastingheffing op Europees niveau en de uitgave van eigen EU-overheidspapier. Het punt is dat de voorstellen de suggestie wekken dat de onderlinge solidariteit die nodig is tussen lidstaten en burgers om over te kunnen gaan tot grootschalige financiële overdrachten van bovenaf door middel van gemeenschappelijk beleid kan worden gecreëerd. Deze solidariteit is er op dit moment echter simpelweg niet.

De Europese leiders hebben jarenlang het integratieproces van bovenaf aangestuurd en ze hebben hun burgers tot voor kort nauwelijks betrokken bij dit proces. Dan kunnen ze nu niet verwachten dat burgers klaar zijn voor zulke vergaande stappen. Met de huidige voorstellen geven de Europese leiders

onverminderd blijk van een nauwe en naïeve blik. Zij lijken op ramkoers te liggen. De Europese burgers zullen dit vroeger of later niet meer accepteren. De meer vergaande voorstellen vereisen daarnaast binnen een paar jaar een wijziging van de EU-Verdragen. De kans is groot dat dit vastloopt. Als dit niet al gebeurt tijdens de onderhandelingen zelf, gebeurt het wel bij de ratificatie door nationale parlementen en eventueel burgers middels referenda.

Het is zaak dat de Europese leiders pas op de plaats maken en eerst en vooral werken aan de versterking van de democratische legitimiteit van de EU. Dit is een *sine qua non* voor verdere integratie op economisch en monetair gebied of waar dan ook maar. Een politieke gemeenschap is een gemeenschap van overheid en burgers samen. Zonder de steun van de burgers heeft het Europese integratieproces geen toekomst. Zonder die steun ligt desintegratie op de loer, en we zien daar op dit moment al de tekenen van. Ook een verwijdering tussen lidstaten die wel en die niet tot de eurozone behoren of de vorming van een kopgroep van lidstaten die verder integreert dan de rest zijn tekenen van ontbinding. Het zal leiden tot toenemende spanningen tussen lidstaten en is strijdig met het eenheidsideaal van het Europese project.

Versterking van legitimiteit

Solidariteit tussen en draagvlak onder de Europese burgers kan alleen van onderop en stap voor stap groeien. In dit boek is met het oog hierop gepleit voor de versterking van drie vormen van legitimiteit. Wat *inputlegitimiteit* betreft, verdient verdere democratisering van de institutionele structuur van de EU blijvende aandacht. Op dit punt kunnen de huidige voorstellen positief worden bejegend en dient de vinger goed aan de pols te worden gehouden. Als gekozen wordt voor uitbreiding van Europese overheidsbevoegdheden, moet dit gepaard gaan met adequate democratische controle en verantwoording. Het geval van het permanente noodfonds ESM, waarbij zowel het Europees Parlement als de nationale parlementen buitenspel kunnen worden gezet, maakt de noodzaak hiervan pijnlijk duidelijk. Het gebrek aan inputlegitimiteit is in feite inherent aan de diffuse mix van supranationale en intergouvernementele elementen binnen de Uniestructuur zoals die in de loop van het integratieproces tot stand is gekomen. In die zin kan de huidige crisis ook een kans zijn om de institutionele structuur van de EU aan een radicalere hervorming te onderwerpen.

In plaats van de centralistische federatie waar Verhofstadt en Cohn-Bendit naar streven en Baudet bang voor is, kan ook gekozen worden voor een decen-

tralistische federatie, die aansluit bij de eigenlijke betekenis van dit begrip en bovendien christelijke papieren heeft (onder anderen Althusius).⁶ In een dergelijke federatie is juist het uitdrukkelijke doel recht te doen aan het nationale niveau en de culturele diversiteit tussen de lidstaten. Dit levert ook een eenduidiger en democratischer structuur op. Zo kan een tweekamerstelsel worden gecreëerd, waarbij de lidstaten zijn vertegenwoordigd in een soort Senaat (in plaats van in de Raad van Ministers en de Europese Raad).

Als het gaat om *proceslegitimiteit* is het van belang dat Nederlandse en Europese politici duidelijk en eerlijk zijn over de vergevorderde stand van het integratieproces en de beperkte soevereiniteit en beleidsautonomie van de lidstaten. Daarnaast is het belangrijk dat zij een proactieve, positieve visie op de EU formuleren in plaats van een reactieve, defensieve positie in te nemen gebaseerd op eigenbelang en angst.

Dat brengt ons, ten slotte, bij legitimatie door middel van *identificatie*. Vanuit liefde voor de ander en hoop op een betere wereld kunnen we een positieve visie formuleren, zoals we in dit boek gedaan hebben, gericht op het realiseren van publieke gerechtigheid op Europees en mondiaal niveau. De afwezigheid van een Europees volk wordt vaak gepresenteerd als een probleem en als iets dat bijdraagt aan de legitimiteitscrisis. Wanneer we ons echter laten leiden door de norm van publieke gerechtigheid, is de erkenning van en het respect voor de veelheid aan volken in de EU geen probleem, maar juist een deel van de oplossing voor de legitimiteitscrisis. De Europese volken en burgers delen bepaalde waarden, maar juist diversiteit is daar één van. Door een beroep te doen op publieke gerechtigheid, de culturele eigenheid van de lidstaten te respecteren en de EU te benaderen als een waardengemeenschap in plaats van een belangengemeenschap kan de identificatie van burgers met het Europese integratieproces worden versterkt. Zo kan de EU, in verscheidenheid verenigd, uitzien naar een bloeiende en hoopvolle toekomst.